



# “Toekomst voor religieus erfgoed”

B E H O U D W A A I E R

*Beknopte handleiding*

*voor behoud van*

*onroerend religieus erfgoed*

*voor kerkeigenaren,*

*kerkbesturen en*

*kerkrentmeesters,*

*voor gemeentebestuurders*

*en ambtenaren,*

*voor alle belanghebbenden*

*en betrokkenen.*

## Inhoudsopgave

Hfdst.		pag.
2.	Problematiek onroerend religieus erfgoed in Noord-Brabant	3
3.	Doel van de behoudwaaier	4
4.	Problemen kerkeigenaren	4
5.	Het belang van behoud	5
6.	Actoren	6
7.	Visie behoud religieus erfgoed	7
8.	Wat moet u als eigenaar gaan doen?	9
9.	Mogelijkheden voor behoud (losse Behoudwaaier)	11
10.	Kloosters	12
11.	Kapellen en kleine religieuze monumenten	14
12.	Wat kunnen gemeentenbesturen doen?	15
13.	Herbestemming, altijd uniek	16
	Aandachts- en actiepunten gemeentelijke overheid	17
	Aandachts- en actiepunten eigenaren religieus erfgoed	19
	Subsidiemogelijkheden religieus erfgoed	21
	Literatuurlijst	22
	Nuttige adressen	23

Foto cover: Glas-in-loodramen bij Oude Dijk te Tilburg

## 1. Inleiding

Noord-Brabant is rijk aan religieus erfgoed. Uit de verscheidenheid en het aantal kerken, abdijen, kloosters, synagogen, kapellen, wegkruisen, kerkhoven e.d. blijkt de band die onze provincie met dit culturele erfgoed heeft. Maar religieus erfgoed omvat meer dan alleen de gebouwde objecten. Ook roerende goederen (o.a. bijbels, religieuze gebruiks- en kunstvoorwerpen) en het door de eeuwen heen gevormde niet-materiële erfgoed (o.a. gezangen, liturgieën, geloofsuitingen en -denkbeelden) behoren hiertoe. Een speciale categorie zijn verder de vele fraaie en soms ook monumentale pijporgels die de kerken in hun bezit hebben.

In deze behoudwaaier staat het onroerende religieus erfgoed centraal, omdat dit momenteel ernstig bedreigd wordt.

## 2. Problematiek onroerend religieus erfgoed in Noord-Brabant

Het leven is dynamisch. Elke samenleving is voortdurend in beweging; inzichten en uitgangspunten zijn aan verandering onderhevig. Dat was vroeger en dat is nu. De dynamiek in de samenleving laat zijn sporen achter op de gebouwde omgeving. In het katholieke deel van Noord-Brabant was in elk dorp een groot klooster-complex aanwezig, met daaraan vaak een school en bejaardenhuis verbonden. Behalve door een sterk teruglopend aantal kloosterlingen, raakten die klooster-complexen door maatschappelijke veranderingen binnen het onderwijs en de ouderzorg buiten gebruik. Vanaf 1820 zijn er ca. 700 kloosters in Noord-Brabant geweest, waarvan er nu nog 60 over zijn met een religieuze functie. De aanwezigheid van religieus erfgoed is nog behoorlijk groot in Noord-Brabant. Enkele cijfers:

- op de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart (versie 2005) staan 1582 waardevolle religieuze objecten, ensembles en structuren vermeld, te weten: 607 kerken en kerktorens, 337 pastorieën, 250 (voormalige) kloosters, 176 kapellen, 212 begraafplaatsen. Verder zijn er nog vele tientallen wegkruisen, H. Hartbeelden, processieparken e.d.
- er zijn 563 rijksmonumentale kerkelijke gebouwen in onze provincie.



*Klooster Norbertinessen in Oosterhout*

Weinig aan de hand, zo lijkt het misschien. De werkelijkheid is anders. De laatste decennia ging er in rap tempo heel veel verloren.

Wat betreft de kerkgebouwen met een religieuze functie waren er op 31 december 2007:

- 103 kerkgebouwen in het Brabantse deel van het bisdom Breda;
- 302 kerkgebouwen in het Brabantse deel van het bisdom van 's-Hertogenbosch;
- 121 PKN-kerkgebouwen in Noord-Brabant

*(De Protestantse Kerk in Nederland is op 1 mei 2004 ontstaan en is een fusie van de Nederlandse Hervormde kerk, de Gereformeerde kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk).*

Te voorzien is dat ten gevolge van de verdergaande ontkerkelijking én de steeds toenemende kosten een groot aantal kerken in de komende jaren hun oorspronkelijke functie zal verliezen. Hoeveel dat er zullen zijn, is thans nog niet te voorzien. Afgemeten aan de vraagzijde zijn het er nog steeds te veel en ze zijn vaak te groot.

Als er geen visie en beleid ontwikkeld worden voor behoud, dan dreigt een teloorgang van het Noord-Brabants religieus erfgoed. Creativiteit in combinatie met weloverwogenheid en realiteitszin zijn nu dringend nodig, zowel bij de overheid als bij de geloofsgenootschappen. Het religieuze erfgoed in Noord-Brabant verdient dat er zorgvuldig naar de toekomst gekeken wordt.

### 3. Doel van de behoudwaaier

Het doel van de behoudwaaier “Toekomst voor religieus erfgoed” is een duurzame toekomst voor het erfgoed te helpen bevorderen. Vooral via handreikingen en voorbeelden willen wij inspireren en laten zien wat de mogelijkheden zijn.

Deze behoudwaaier biedt:

- een handreiking voor een te voeren beleid;
- een antwoord op de vraag: waar kan ik terecht voor hulp en informatie?
- inspiratie en stimulans voor het voeren van een pro-actief beleid;
- een aantal praktijkvoorbeelden (kerken, kloosters, kapellen en kleine objecten).

De behoudwaaier is vooral ook een appèl aan de verschillende belanghebbenden om zich gezamenlijk in te zetten voor een zinvolle toekomst van het cultuurhistorisch waardevolle religieuze erfgoed in de provincie Noord-Brabant.



*Kantoorruimte in de voormalige Protestantse kerk in Schijndel*

### 4. Problemen kerkeigenaren

De grootste problemen bestaan bij de kerkeigenaren. Vandaar dat deze categorie hier nader wordt besproken.

De eigenaren van kerken staan voor zeer grote problemen om het erfgoed in stand te houden. Deze worden veroorzaakt door de volgende factoren:

- afnemend religieus gebruik ten gevolge van ontkerkelijking en het teruglopend aantal kerkbezoekers en voorgangers;
- verminderde financiële draagkracht van de kerkeigenaren: door het steeds kleiner wordende aantal kerkbetrokken gelovigen blijven de financiële inkomsten achter. De financiële lasten moeten door een steeds kleinere groep worden gedragen;
- toenemende lasten: de kosten van instandhouding alsook de exploitatiekosten (o.a. verwarming, verzekering) zijn de laatste jaren flink gestegen;
- vermindering subsidiebijdragen voor restauratie en onderhoud van kerkgebouwen: de overheidsbijdrage in het onderhoud van rijksmonumenten is teruggegaan van 90% naar 65%. Voor gemeentelijke monumenten en overige kerkgebouwen is op veel plaatsen in het geheel geen regeling;
- vele kerkgebouwen hebben een grote restauratieachterstand;
- het van rijkswege beschikbare restauratiebudget is veel te gering ten opzichte van de restauratiebehoefte;
- de regelgeving door de overheid (voor o.a. brandveiligheid, milieu- en arbo-regels) leidt tot een flinke lastenverzwaring voor de kerkeigenaren.

Door al deze factoren dreigen de komende jaren veel kerkeigenaren in financiële problemen te komen.

## 5. Het belang van behoud



*Vrijwilligers aan het werk voor de instandhouding van het Heilig Hartbeeld in Kaatsbeuvel*

Het belang van het religieus erfgoed is velerlei:

- religieus: een plek “God tot eer en de mens tot zegen”, een huis van en toegewijd aan God. Een plek waar gelovigen samenkomen om samen de liturgie te vieren of individueel te bidden.
- maatschappelijk-religieus: een plaats van ontmoeting, bezinning en een rustpunt in de hectiek van alledag. Kerken, kloosters en kapellen oefenen op veel mensen grote aantrekkingskracht uit. Het zijn baken van het christelijke geloof in de samenleving. Voor de zichtbaarheid van het christelijk geloof in de samenleving en voor de Nederlandse samenleving als geheel is het van grote waarde wanneer het gebouw als teken van geloof behouden blijft.
- maatschappelijk: een ankerpunt in de sociale structuur van wijk en dorp.
- cultuurhistorisch: als uiting van geloof en gemeenschapszin. Kerkgebouwen brengen sinds vele eeuwen mensen samen en oefenen op veel mensen grote aantrekkingskracht uit. De gebouwen illustreren de historie van het christendom. Ze zijn vaak beeldbepalend en ze maken de geschiedenis zichtbaar en voelbaar in de dagelijkse leefomgeving.
- architectuurhistorisch: de bouwkundige en monumentale betekenis van het object.
- historisch: onze samenleving is in de afgelopen 1000 jaar feitelijk gevormd, waarbij het christendom een van de dragers was én is. De geschiedenis hiervan is zichtbaar in onze religieuze gebouwen. Onze gezamenlijke identiteit is ermee verbonden.
- stedenbouwkundig: herkenningspunt en beeldbepalend object in wijk en dorp, vaak prominent gelegen binnen de stedenbouwkundige structuur en dus van grote ruimtelijke kwaliteit.
- toeristisch-economisch: vele kerken en kloosters worden graag door toeristen bezocht en leveren een bijdrage aan de economische ontwikkeling van stad en streek.

Dit brede belang vraagt om behoud en om een actieve inzet van alle betrokkenen.

We mogen niet wachten tot het vijf voor twaalf is; dan zijn we te laat.

## 6. Actoren

Voor het behoud van het religieus erfgoed zijn er meerdere belanghebbenden, die allen hun eigen belang en verantwoordelijkheid hebben:

### *Eigenaren*

De kerkbesturen, die verantwoordelijkheid dragen voor de instandhouding van het kerkgebouw; voor gelovigen is het hun “huis van samenkomst” dat ze nodig blijven hebben. Kerkbesturen willen het Huis van God aanwezig laten zijn en blijven in de eigen omgeving. Zij streven zo lang mogelijk naar voortgezet gebruik als Godshuis. Ook willen zij zo lang mogelijk present zijn in de samenleving en mensen de mogelijkheid bieden om op veel plaatsen het geloof te kunnen vieren en te bidden.

Soms zijn stichtingen of bedrijven eigenaren. Zij redeneren vanuit een “rendabel” maatschappelijk nut, of een bedrijfsmatig rendabele exploitatie. Deze eigenaren zetten zich in voor het behoud, zij het met een andere dan de oorspronkelijke bestemming en vanuit het uitgangspunt dat de exploitatie rendabel moet zijn.

### *Overheden*

Het rijk, de provincies en de gemeenten hebben een belangrijke verantwoordelijkheid bij de mogelijkheden het religieus erfgoed te behouden. De gemeente kan bijv. in planologische zin een belangrijke rol vervullen, zoals het toekennen van een nieuwe gebruiksfunctie, het verlenen van vergunningen, het ondersteunen van subsidieaanvragen bij provincie en rijk, het toekennen van gemeentelijke subsidie e.d. De overheid kijkt met een andere bril naar de kerkgebouwen. Zij ziet vooral de cultuurhistorische waarde, de behoudenswaardige “skyline”, de kwaliteit van de fysieke leefomgeving en daarmee het “rendabel” maatschappelijk nut.

### *Samenleving*

Dit zijn de wijk- en dorpsbewoners, de parochianen en gemeenteleden, de vrijwilligers, de betrokken voorvechters voor behoud van het religieus erfgoed. De interesse van het Nederlandse publiek met betrekking tot erfgoed in het algemeen is groot, zeker in vergelijking met andere landen. Dit komt duidelijk tot uitdrukking in het door het ministerie van OCW uitgevoerde onderzoek “Het bereik van het verleden”. Of mensen nu wel of niet kerkelijk zijn, het belang van behoud van religieuze gebouwen als dragers van identiteit, als markante blikvanger en/of als historisch ankerpunt verklaart de weerstand tegen de sloop. Volgens het onderzoek “God in Nederland”, uitgevoerd door het Sociaal Cultureel Planbureau, blijkt dat 78% van de Nederlanders aangeeft graag een kerkgebouw in de buurt te willen handhaven. Want al verliest een kerkgebouw zijn functie als plaats van de eredienst, het blijft een drager van herinnering en van verbondenheid.

In geval herbestemming aan de orde is, zijn ook architecten, projectontwikkelaars en beleggers nadrukkelijk van de partij. Vanuit hun eigen invalshoek proberen zij te “sturen”.

### *Gezamenlijke verantwoordelijkheid eigenaren – overheden – samenleving*

Tussen de verschillende belangen bestaat een zekere overlap. De uitdaging is om gezamenlijke belangen bij elkaar te brengen en te vertalen in gezamenlijke verantwoordelijkheden voor het behoud van het religieus erfgoed. Dat vraagt van alle betrokken partijen inspanning en inzet.

## 7. Visie behoud religieus erfgoed

Met al die verschillende actoren en hun verschillende belangen zijn tijdige communicatie en een samenwerkingsgerichte opstelling essentieel voor de toekomst van religieus erfgoed. Wanneer belangen voor een groot deel samenvallen, ligt daarin de basis voor het vinden van een passende oplossing die leidt tot behoud.

### 7.1. Rooms-katholieke Kerk

De rooms-katholieke Kerk heeft de opvatting dat kerken godshuizen zijn waar mensen samenkomen voor viering en gebed. Wat de katholieke kerken bovendien tekent is Christus' sacramentele aanwezigheid. Kerken zijn dus permanent gewijde en heilige plaatsen. De bisschoppen staan daarom in het algemeen afwijzend tegenover herbesteding van kerken. Soms kan de praktijk echter om een andere benadering vragen. In geval goede gronden aanwezig zijn, willen de bisschoppen hun medewerking niet onthouden. Het kerkelijke wetboek (de Codex) biedt die mogelijkheid. In de wijk, het stadsdeel of in de parochie waar de kerk aan de eredienst wordt onttrokken, leeft vaak het verlangen de kerk – ook als deze geen kerkelijke functie meer kan hebben – te behouden.

Als baken en teken van het christelijke geloof in de samenleving kan het zinvol zijn dat het gebouw behouden blijft. Met het verdwijnen van het kerkgebouw, dat vaak letterlijk en figuurlijk het centrum van een dorp en wijk is, zou anders wel heel veel “weg” vallen. Er zijn echter wel grenzen aan de vormen van herbesteding. Binnen de bisdommen kunnen accentverschillen bestaan over hoe men in de praktijk hier mee wil omgaan, dat wil zeggen: niet in alle bisdommen zijn dezelfde soorten herbesteding mogelijk. Bovendien is er de zorg dat veelvuldige herbesteding de eigen identiteit van kerkgebouwen onder druk zet.

### 7.2. Protestantse Kerk in Nederland

Binnen de Protestantse Kerk in Nederland wordt met betrekking tot kerkgebouwen gezegd:

- de openbare functie van het kerkgebouw is een teken in de samenleving;
- de kerk is een apart gestelde ruimte met een uitstraling gericht op de verkondiging van Gods aanwezigheid in deze wereld;
- de kerk is een bijzondere plaats die ruimte biedt voor het “modern-religieuze” zoeken naar het heilige, waarbij een publieke toegankelijkheid van belang is;
- de kerk is een vrijplaats en belevingsplek vanuit de relatie van de kerk met de omgeving;
- de kerk is ook een profaan sacrale ruimte (een lieu de mémoire). Dit alles vraagt enerzijds openheid om ruimte te bieden aan brede maatschappelijke activiteiten en anderzijds uiterste zorgvuldigheid bij het bepalen van de aard van een herbesteding (zo dat al onontkoombaar is);
- pas in allerlaatste instantie wordt een kerkgebouw gesloopt.

In principe is de plaatselijke protestantse kerkgemeenschap verantwoordelijk voor haar kerkgebouw. Voor verbouwing, verandering van bestemming en verkoop is echter vooraf toestemming nodig van het Regionaal College voor de Behandeling van Beheerszaken (RCBB).

### 7.3. Overheid

De overheden (rijk, provincie en gemeenten) kijken met name naar de monumentale status, de beeldbepalende waarde en de planologische kwaliteiten van het kerkgebouw. Maar ook andere aspecten kunnen, afhankelijk van de situatie, een rol spelen. Bijvoorbeeld wat zijn de mogelijkheden om in en rondom de kerk bouwactiviteiten te ontwikkelen. Dit kan voor een gemeente van belang zijn uit oogpunt van wijkontwikkeling, volkshuisvesting en/of economisch voordeel. In geval een monumentale status aan de orde is, is het op zijn plaats ook aandacht te hebben voor een financiële bijdrageregeling voor instandhouding van het object. Te meer omdat de status van monument extra kosten met zich meebrengt en van invloed is op de gebruiksmogelijkheden bij herbestemming.

Slechts weinig gemeenten hebben (tot nu toe) een duidelijke visie op het religieus erfgoed in hun gemeente en een beleid tot behoud ervan ontbreekt nagenoeg overal. Deze behoudwaaier is mede bedoeld om te stimuleren dat er beleid ontwikkeld wordt en hiervoor een aantal handreikingen te doen.

### 7.4. Samenleving

Vanuit de samenleving kunnen uiteenlopende meningen worden ingebracht waarom een kerk behouden moet blijven: sommige kerkbezoekers willen naar “hun” vertrouwde kerk blijven gaan en benadrukken vooral hun emotionele herinneringen; wijkbewoners zien de kerk vaak als een “baken” en “middenpunt” van hun wijk, waardoor sloop uit den boze is; heemkundigen benoemen veelal de cultuurhistorische betekenis van het gebouw, enz. Het is belangrijk om de verschillende motieven te onderkennen en hier serieus mee om te gaan.



Monumentaal graf in Den Dungen

## 8. Wat moet u als eigenaar gaan doen?

- a) Laat u niet door de feiten overvallen. Onderken tijdig dat er eventueel een probleem kan gaan ontstaan. Zet hiervoor de nodige stappen!
- b) Als u wacht tot het (financieel) echt niet meer kan, bent u te laat om een passende oplossing te vinden.
- c) Hoe onderkent u tijdig eventuele problemen?
  1. Laat regelmatig een bouwkundige inspectie van het gebouw uitvoeren, zodat u een beeld krijgt van de onderhoudsstaat;
  2. Laat een kostenplaatje maken van het (achterstallig) onderhoud;
  3. Maak een meerjaren onderhoudsplan met een meerjaren begroting;
  4. Neem de kosten volgend uit het meerjaren onderhoudsplan als jaarlijkse reservering voor groot onderhoud op in uw begroting;
  5. Maak een meerjaren begrotingsperspectief van uw inkomsten en uitgaven.



*Saint Louis in Oudenbosch*

Als u ziet dat het nog jarenlang goed gaat: geen probleem, maar houdt van jaar tot jaar de vinger aan de pols door een jaarlijkse up-date van de hierboven genoemde punten.

Constateert u dat er over enkele jaren een probleem gaat ontstaan: kom dan direct in actie (zie hierna). U kunt niet vroeg genoeg beginnen met het verkennen van mogelijkheden voor de toekomst.

De rooms-katholieke parochiebesturen worden aangeraden in een vroeg stadium hierover contact op te nemen met het bisdom, dat uiteindelijk over het gebruik, de herbesteding of sloop beslist. De protestantse kerkgemeenten worden aangeraden tijdig in overleg te gaan met het RCBB. Wat betreft toekomstig gebruik geldt dat protestantse kerkbesturen, vanuit een andere visie op het behoud van religieus erfgoed, ruimere mogelijkheden hebben. Voor deze kerkeigenaren geldt: kijk uit naar mogelijkheden (ook als het nu nog goed gaat) om de functie van uw kerk te verbreden. Het gebruik van een kostbaar kerkgebouw voor alleen twee uur op de zondagmorgen is wel heel beperkt.

### **In ieder geval:**

Voorkom dat u in een gedwongen positie terecht komt. Ga pro-actief te werk om toekomstige problemen tijdig te kunnen signaleren. In geval gekozen wordt voor een gebruiksverandering van het kerkgebouw, houdt er dan rekening mee dat dit een langdurig proces is. Vergeet ook niet de tijd die gemoeid is met acceptatie van de gebruiksverandering door de betrokken gelovigen.

Leg contact met uw gemeentebestuur. Het is van groot belang dat het college van B&W in een vroegtijdig stadium weet wat er speelt. Draag tijdig ideeën aan voor toekomstig beleid en bespreek de mogelijkheden om samen op te trekken. De praktijk heeft laten zien dat door een gezamenlijke inzet en onderlinge afstemming positieve resultaten kunnen worden geboekt.

Maak het overleg met het gemeentebestuur tot een jaarlijks terugkerende activiteit.





## 10. Kloosters

Nog meer dan andere gebouwcomplexen nemen kloosters in stedenbouwkundig opzicht vaak een prominente positie in. Het zijn markante gebouwen gelegen in een vaak parkachtige omgeving. Zij hebben als sociaal en religieus centrum op de een of andere wijze betekenis gehad voor hun nabije en verre omgeving en stonden daardoor ook open voor bezoekers die rust, inspiratie, ondersteuning en bijzondere contacten zochten. Ze leveren een uniek, ononderbroken beeld van de geschiedenis van de religieuze Europese architectuur, vanaf het vroege christendom tot nu.

Over het algemeen kunnen deze gebouwen, die voornamelijk een woonfunctie hebben gehad, vrij gemakkelijk worden herbestemd zonder het karakter van het gebouw aan te tasten.



*Klooster Choorstraat in 's-Hertogenbosch*

### *Klooster Choorstraat*

De orde Omnibus Charitas, populair genaamd “de zusters van de Choorstraat”, vestigde zich rond 1840 in 's-Hertogenbosch. Uit die tijd (1842-1843) dateert het oudste gedeelte van het kloostercomplex. In 1999 lag de gemiddelde leeftijd van de zusters rond de 76 jaar en het kloostercomplex werd nog slechts gedeeltelijk benut. Besloten werd een gedeelte af te stoten en zo een herontwikkeling aan de Choorstraat mogelijk te maken. Het oudste deel (1843) bleef nagenoeg gehandhaafd. De voormalige klaslokalen werden verbouwd tot appartementen, waarbij de gevels uit 1910 zijn behouden en de structuur van het klooster in tact is gebleven. Bijzonder is dat het historische straatbeeld is behouden en de beslotenheid van de kloostergemeenschap en het kloosterleven zijn gewaarborgd. De kapel op het binnenterrein vormt de natuurlijke afscheiding tussen het wereldlijke gedeelte en de religieuze besloten woongemeenschap van de zusters. Een bijzondere oplossing die alleen tot stand kon komen door visie en beleid bij alle betrokkenen.

Kloostercomplexen en hun directe omgeving zijn vaak kwaliteitsdragers in het landschap. Het is van groot belang het complex en de directe omgeving, vanwege de hoge ruimtelijke kwaliteitswaarde, als een geheel te zien. Willen we dit erfgoed, dat in zo'n hoog tempo dreigt te verdwijnen, toch zo goed mogelijk bewaren dan is een proactieve opstelling, gericht beleid en een tijdige bezinning op een passend hergebruik nodig. Elk bouwwerk bestaat en blijft in stand bij de gratie van de functie die het krijgt.

### *Klooster Zijtaart*

In het dorpshart van Zijtaart, een kerkdorp in de gemeente Veghel, staat sinds 1902 een monumentaal kloostercomplex. De zusters hebben inmiddels het klooster met een gerust hart verlaten. Hier is wel het nodige aan vooraf gegaan. In 2004 is de Structuurvisie Zijtaart door de gemeente vastgesteld, waarin in globale zin ontwikkelingsmogelijkheden worden geschetst om het klooster zijn historisch centrale functie weer terug te geven. Op basis van een onderzoek naar de herbestemmingsmogelijkheden werd het complex hierna door de gemeente aangekocht. Er is nu een plan ontwikkeld, waarin de plaatselijke basisschool en het gemeenschapshuis – die beide toe zijn aan vernieuwing – onderdak in het klooster vinden. In het gemeenschapshuis komen verschillende functies, zoals een bibliotheeksteunpunt, een eetpunt en een consultatiebureau voor ouderen. De voormalige kapel wordt aula. Daarnaast is er nog ruimte om wooneenheden te realiseren. De voormalige kloostertuin wordt een speelveld annex evenemententerrein. Voor de financiering van dit ambitieuze plan heeft de gemeente reeds met succes een beroep gedaan op het Stimuleringsfonds Volkshuisvesting Nederlandse Gemeenten; met andere partijen wordt nog overleg gevoerd.



*Klooster Zijtaart  
(Gemeente Veghel)*



*Paulusabdij Oosterhout*

### *Paulusabdij Oosterhout*

In het kielzog van de zusters Benedictinessen zochten Franse Benedictijnen hun toevlucht in Oosterhout, waar zij in 1907 een prachtige abdij bouwden. Samen met de voornoemde Benedictinessen en Norbertinessen vormden zij ter plaatse een religieus bolwerk, in de volksmond “De Heilige Driehoek” genoemd. Door de sterke vergrijzing onder de monniken, terwijl er geen jonge aanwas was, besloten de Benedictijnen in 2006 de Paulusabdij te verlaten. Voorafgaand aan hun vertrek is er lange tijd gezocht naar een goede bestemming, die de traditie van werk en gebed voortzet. Die werd gevonden in de Franse Communauté Chemin Neuf, een oecumenische gemeenschap met een apostolisch karakter.

Maar... de toekomst van “De Heilige Driehoek” is hiermee nog niet veilig gesteld. Voor de twee andere kloostercomplexen moet de instandhouding nog worden geregeld.

## 11. Kapellen en kleine religieuze monumenten

Openbare kapellen, wegkruizen, Heilig Hartbeelden en grafmonumenten behoren tot de kleine religieuze monumenten. Sommige kapellen zijn zo groot dat men ze, afgaande op uiterlijk en omvang, onder de kleine kerkjes zou kunnen scharen. Op het platteland bevinden zich nog vele kleine kapellen en wegkruizen die door wijk- en buurtbewoners, een gilde, of andere dorpsverenigingen goed onderhouden worden. Met de nodige creativiteit kunnen hier zeker nog andere partijen bereid voor worden gevonden, zoals bedrijven die een kapelletje adopteren.



*Kapelleke op de Keer  
in Den Dungen*



*Grafmonumenten  
op begraafplaats in Vessem*



*Bedevaardskapel  
in Handel*

Inventarisatie door de gemeente en samenspel met heemkundekringen, erfgoedstichtingen en buurtverenigingen bieden perspectieven tot behoud. Ook hier is een pro-actieve opstelling van de gemeente belangrijk. Communicatie met vrijwilligers over het maatschappelijk nut van behoud van dit religieus erfgoed, waardering van de vrijwilligers die zich hiervoor inzetten, informatieverstrekking over eventuele subsidiemogelijkheden, waardering van het erfgoed door – in geval het voldoende monumentwaardig is – het aan te wijzen als gemeentelijk monument, allemaal zaken die een gemeente kan oppakken.

Voor behoud, nu en in de toekomst, is een gezamenlijke inzet van cruciale betekenis.

### *Adoptie*

Bij het afscheid van de Zusters van Liefde van hun huisvesting te Kaatsheuvel in augustus 2002 namen buurtbewoners het initiatief om een fonds op te richten, met als doel het Heilig Hartbeeld te behouden, op te knappen en te onderhouden. Nu, in 2008, staat het beeld in de steigers voor een grote opknopbeurt. Een mooi voorbeeld van burgerbetrokkenheid en behoud.

### *Gebouwd door het Brabantse Studentengilde*

Vanuit religieus-culturele motieven werden er in de periode 1933-1959 door het Brabantse Studentengilde 23 kapellen gebouwd. Eén daarvan was het kapelleke op de Keer in Den Dungen, toegewijd aan Maria. Aanvankelijk waren het buurtbewoners die het kapelleke onderhielden. Sinds 1984 wordt het beheer en het onderhoud van deze kapel verzorgd door het gilde van St. Catharina uit Den Dungen.

## 12. Wat kunnen gemeentebesturen doen?

Religieus Erfgoed dient binnen een gemeente een bijzondere plaats in te nemen. Het is namelijk vanuit meerdere belangen betekenisvol. De aandacht dient vanaf het begin gericht te zijn op samenwerking tussen partijen, waarbij behoud van het religieus erfgoed hét doel is.

Hierbij zijn de volgende stappen van belang:

- maak een volledige inventarisatie van het religieus erfgoed in uw gemeente;
- organiseer regelmatig een overleg met de eigenaren van kerken en kloosters in uw gemeente;
- ontwikkel een beleidsvisie waarin de waarde van behoud en de mogelijkheden tot behoud worden aan gegeven;
- ontwikkel samenwerking met de eigenaren van kerken en kloosters ter ondersteuning van hun verantwoordelijkheid om het religieus erfgoed in beginsel te behouden. Hierbij is informatie altijd een belangrijke factor.

Het verstrekken van goede informatie en verwijzing naar ondersteunende instanties is dan ook een essentieel onderdeel van het gemeentelijk beleid. Het “Ambassadeursproject Religieus Erfgoed” van het Monumentenhuis Brabant en Stichting Brabantbeeld heeft duidelijk gemaakt dat hier nog veel valt te winnen.

### *Nieuwe locatie*

In Gemonde werd het Sint Odulphusbeeld, een gemeentelijk monument, door vandalen vernield. Het beeld wordt binnenkort gerestaureerd met een flinke financiële bijdrage van de gemeente Sint-Michielsgestel. Tevens wordt het verplaatst naar een andere, veiligere locatie. Een voorbeeld van actieve gemeentelijke betrokkenheid.

Enkele gemeenten hebben al belangrijke stappen voorwaarts gezet voor een beleidsmatige benadering van de problematiek van het religieus erfgoed:

- de gemeente Breda heeft al in 2001 een inventarisatie gemaakt van de in gebruik zijnde rooms-katholieke kerkgebouwen, alsook is een waardering van de geïnventariseerde objecten opgesteld. Hierover werd overleg gevoerd met de parochies, het dekenaat en het bisdom mét als doel het behoud van beeldbepalende kerken. In dat kader werd ook onderzocht of een geschikte nieuwe functie kon worden gevonden voor leegkomende kerkgebouwen.
- de gemeenteraad van Bergen op Zoom heeft in maart 2008 een ontwikkelingsvisie voor herbestemming van vrijkomende rooms-katholieke kerkgebouwen vastgesteld, waarbij input is geleverd door de rooms-katholieke kerkbesturen in Bergen op Zoom.



*Voormalige H. Antonius Abtkerk in Bergen op Zoom*

### 13. Herbestemming, altijd uniek

Elke herbestemming van een religieus gebouw is uniek. De architectonische en ruimtelijke mogelijkheden verschillen. De betrokken partijen, zoals eigenaren, kopers, bouwers, bewoners en gebruikers verschillen. Deze partijen moeten consensus zien te bereiken rond een project. En niet alleen over de juridische en financiële vastgoedcriteria. Ook de symbolische betekenis en de erfgoedwaarden van het gebouw spelen een belangrijke rol.

Bij invulling van de toekomst van religieuze gebouwen staan bestemming en gebruik altijd centraal. Verschillen in visie lijken in eerste instantie groot. Wat is maatschappelijk acceptabel? Wat is economisch realiseerbaar? Wie gaat wat betalen? Waar op het eerste gezicht sprake lijkt te zijn van tegengestelde belangen, is vaak meer gezamenlijkheid dan wordt verwacht. Het ontwikkelen van een gezamenlijk belang is een belangrijke taak van de gemeente. Leegstand leidt niet alleen tot verpaupering en verval, maar heeft bovenal ook een negatieve uitstraling. Alle reden om er gezamenlijk de schouders onder te zetten. Een pro-actief beleid waarin samenwerking centraal staat, is essentieel voor het behoud!

De eigenaren van het religieus erfgoed worden uitgedaagd om naar de toekomst te kijken en tijdig de samenwerking te zoeken met anderen om zo hun bijdrage te leveren aan het behoud van ons aller religieus erfgoed.

### Meer informatie

Voor vragen over deze “Behoudwaaier” en andere zaken die van belang zijn voor het behoud van het Brabantse religieuze erfgoed, kunt u terecht bij:

#### Monumentenhuis Brabant

Markt 9

4931 BR Geertruidenberg

Tel. (0162) 51 18 33

e-mail: [info@monumentenhuisbrabant.nl](mailto:info@monumentenhuisbrabant.nl)

[www.monumentenhuisbrabant.nl](http://www.monumentenhuisbrabant.nl)



*De kerk in het Zundertse straatbeeld*

## Aandachts- en actiepunten gemeentelijke overheid

### *Ontwikkelen visie voor gemeentelijk religieus erfgoed*

- Opstellen gemeentelijk beleidsplan
- Implementatie beleidsvoornemens op uitvoeringsniveau (bijv. subsidie-regeling gemeentelijke monumenten, bestemmingsplannen en ruimtelijke ordeningsbeleid)

### *Inventariseren, waarden en selecteren van religieus erfgoed*

- Inventariseer het religieus erfgoed binnen de totale gemeentegrens
- Benoem de categorieën
- Maak een schema van deze inventarisatie
- Benoemd criteria voor waardebeoordeling:
  - cultuurhistorische waarden
  - architectuurhistorische waarden
  - stedenbouwkundige waarden
  - ensemblewaarden
  - gaafheid
  - zeldzaamheid
- Maak redengevende monumentbeschrijvingen
- Op basis hiervan voordracht voor bescherming

### *Pro-actieve opstelling*

- Informeer eigenaren actief over de mogelijkheden m.b.t. financiering / subsidiering / planontwikkeling
- Wees flexibel met vergunningen voor meervoudig gebruik

- Steun, adviseer, faciliteer eigenaren religieus erfgoed bij fondsenwerving
- Benut het draagvlak onder de bevolking, help vrijwilligers
- Verbreed het draagvlak (via deelname aan Open Monumentendag)
- Betrek hierbij heemkundeverenigingen en gemeentelijke monumentencommissie
- Onderzoek mogelijkheden voor nevengebruik en herbestemming in relatie tot ruimtelijke planontwikkeling
- Onderzoek mogelijkheden voor nevengebruik en herbestemming in relatie tot het voorzieningsniveau (publieke functies, sociale en culturele doelen)
- Kijk naar spankracht van kerk en buurt bij grotere groepen bezoekers
- Stel een ambtelijk projectleider aan
- Speel een actieve rol door garant te staan of steun te geven bij financiering

### *Communiceren*

- Zorg voor een “loket” dat goed is toegerust
- Heb structureel overleg met kerkgenootschappen en kloostereigenaren
- Ontwikkel inzicht in toekomstverwachtingen voor de komende 5 à 10 jaar
- Toon je een betrouwbare overlegpartner
- Communiceer met alle afdelingen binnen de eigen gemeentelijke dienst (integraal beleid)
- Ontwikkel partnerschappen: met eigenaren, burgers, bedrijfsleven, woningbouwverenigingen



*H. Leonarduskerk in Helmond met dichtgetimmerde ramen*

#### *Planontwikkeling en haalbaarheidsonderzoek*

- Neem erfgoed op in nieuwe bestemmingsplannen
- Laat een quick scan uitvoeren in geval nevengebruik en herbestemming aan de orde kan komen
- Benut mogelijkheden van het provinciale beleid (bekostiging haalbaarheidsonderzoek)
- Neem regierol

#### *Subsidie*

- Breng restauratie- en instandhoudingsbehoefte in beeld
- Ontwikkel een eigen subsidie- en tegemoetkomingsregeling
- Help bij indienen subsidieaanvragen aan rijk en provincie
- Help eigenaren in het zoeken naar financiële steun; denk hierbij aan doorverwijzing naar o.a.:
  - Nationaal Restauratiefonds
  - Prins Bernhard Cultuurfonds
  - Triodos Bank
  - private investeerders
  - fondsen
- Lidmaatschap Monumentenwacht



*Gertrudiskerk in Geertruidenberg*

## Aandachts- en actiepunten eigenaren religieus erfgoed

### *Ontwikkelen visie*

- Inventariseer de aanwezige gebouwen en objecten, met een onderscheid naar gebruik
- Maak een prognose van het toekomstig gebruik
- Maak een vergelijk tussen de aanwezige bouwcapaciteit en de behoefte op termijn
- Ontwikkel inzicht in de toekomstverwachting voor de korte en middellange termijn
- Inventariseer de zorgen met betrekking tot de toekomstmogelijkheden, en benoem mogelijke oplossingsrichtingen
- Stel uw eigen wensen op met betrekking tot de toekomst van het gebouw; dit biedt houvast bij het gericht werken aan beleid en het leggen van contacten
- Ontwikkel op basis hiervan een toekomstplan en -strategie

### *Instandhouding religieus erfgoed*

- Laat regelmatig een bouwkundige inspectie uitvoeren
- Breng de instandhoudingskosten in beeld
- Maak een meerjaren onderhoudsplan met een meerjaren begroting
- In geval restauratie aan de orde is, of sprake is van (achterstallig) onderhoud:
  - win info van deskundigen in over de te zetten stappen
  - maak hiervan een schema met een tijdsplanning
  - maak een financieringsplan, zowel van inzet eigen financiële middelen als verwerving externe (subsidie)gelden
  - laat door deskundigen een restauratie- of instandhoudingsplan opstellen
  - laat je door deskundigen begeleiden bij het te doorlopen traject voor een monument- en bouwvergunning

- Benut de betrokkenheid van burgers
- Schakel vrijwilligers in
- Onderzoek mogelijkheden om kleinere objecten anders te laten beheren, bijv. adoptie door buurtbewoners

### *Financiële positie*

- Maak een meerjaren begrotingsperspectief van inkomsten en uitgaven
- Zorg voor een jaarlijkse up-date
- Onderken tijdig eventuele problemen
- Kom direct in actie als er zorgen zich aandienen
- Ben creatief naar het zoeken nieuwe financieringsbronnen.

Gedacht kan worden aan:

- subsidies, wijkintegratiegelden, stadsherstelgelden
- bijdragen door lokale bedrijven (bijv. sponsoracties gefinancierd vanuit het bedrijfsleven)
- schenkingen
- fondsen



*Monumentale grafmonumenten op begraafplaats te Tilburg*



### *Toekomstig gebruik*

- Breng in beeld wat uw wensen en mogelijkheden zijn.  
Verschillende scenario's zijn denkbaar, onder andere:
  - voortgezet gebruik, met enkel eigen religieuze activiteiten
  - incidentele nevenactiviteiten (gedacht kan worden aan verhuur via de eigen organisatie) met behoud van het gebouw voor de oorspronkelijke religieuze functie
  - structurele nevenactiviteit in het gebouw (via een vaste gebruiker in een deel van het gebouw) met behoud van het gebouw voor de eredienst
  - verhuur voor een maatschappelijke functie, waarbij het gebouw in eigendom blijft
  - verkoop van het gebouw
- Houd hierbij rekening met de aanwezige monumentale, cultuurhistorische en beeldbepalende waarden
- Treed vroegtijdig in overleg met het bisdom, het Regionaal College voor de Behandeling van Beheerszaken (RCBB), de Konferentie van Nederlandse Religieuzen, of andere betrokken instanties
- Leg contacten met collega-eigenaren en deel expertise; wissel ervaringen uit
- Laat u goed informeren door experts in (financiële) exploitatie, functiewijziging, verhuur en verkoop
- Onderzoek de mogelijke juridische eigendom- en beheerconstructies. Schakel hiervoor deskundigen in
- Denk na over innovatieve publiek-private financieringsmogelijkheden voor de instandhouding van kerk of klooster

- Leg contact met het lokale bedrijfsleven, en vraag om steun voor het behoud van het gebouw
- Maak gebruik van de mogelijkheden die nevenruimtes, pastorie en/of kerktuin bieden. Soms kan men uit de baten van de nevenruimtes een kerkruimte financieren

### *Overleg gemeente*

- Zie de gemeente als een partner
- Heb structureel overleg met het gemeentebestuur
- Bespreek uw situatie en toekomstplannen vroegtijdig en met een open vizier met het college van B & W
- Zoek naar gezamenlijke belangen en naar samenwerking
- Vertaal die naar gezamenlijke verantwoordelijkheden voor het behoud van het religieus erfgoed

### *Communicatie*

- Bespreek de toekomsituatie tijdig met de kerkbezoekers
- Houd serieus rekening met emotie en andere belevingsaspecten
- Geef voorlichting aan de wijk- en dorpsbewoners over de knelpunten rond het toekomstig behoud
- Geef informatie over toekomstplannen aan gelovigen, wijk- en dorpsbewoners, gemeenteraad, enz.
- Vergroot het draagvlak in de samenleving door een goede uitleg te geven van de (toekomst)situatie, waardoor begrip ontstaat
- Stel een communicatieplan op

## Subsidiemogelijkheden religieus erfgoed

### *Rijksmonumentaal object*

- Eigenaar fiscaal niet relevant (bijv. kerkbestuur): subsidie in het kader van het Besluit rijkssubsidieëring instandhouding monumenten (Brim)
  - Periodiek Instandhoudings Plan (PIP)
  - Wegwerken restauratieachterstanden

Vanwege de grote restauratiebehoefte en de ernst van de situatie heeft het provinciebestuur van Noord-Brabant eigen financiële middelen beschikbaar gesteld voor het wegwerken van restauratieachterstanden bij rijksmonumenten.

Op 5 december 2008 is een bedrag van ruim € 18 miljoen toegekend aan 33 rijksmonumenten, waaronder 21 kerken, kloosters en ander religieus erfgoed. In de komende jaren zal nog eens ca. € 20 miljoen beschikbaar komen, waarvan ook het Brabantse religieus erfgoed kan profiteren.

- Eigenaar fiscaal relevant (belastingplichtige eigenaren): laagrentende lening via het Nationaal Restauratie Fonds (NRF)

### *Gemeentelijk monument*

- Subsidie in het kader van de gemeentelijke subsidieverordening betr. gemeentelijke monumenten.
- subsidie in het kader van de provinciale “Beleidsregel Cultureel Erfgoed”
  - voor instandhouden en herkenbaar maken van ruimtelijk erfgoed (o.a. kerken): maximum per aanvraag € 100.000,-
  - voor de ontwikkeling van restauratieplannen en haalbaarheidsonderzoek: maximum per aanvraag € 10.000,-

- Cultuurfonds voor Monumenten Noord-Brabant: laagrentende lening tot een maximum van € 100.000,-. Ook objecten die voorkomen op de provinciale Cultuurhistorische Waardenkaart.

### *Nationaal Restauratiefonds (NRF)*

- Laagrentende lening voor rijksmonumentale kerken in gebruik voor de eredienst: bedoeld om het kerkgebouw (beter) geschikt te maken voor een breder en multifunctioneel gebruik (o.a. sanitaire voorzieningen, vloerverwarming, garderobe, ontvangstruimte); maximaal € 50.000,-.

### *Fondsen t.b.v. het religieus erfgoed*

- Er bestaan verschillende fondsen waar eventueel een beroep op kan worden gedaan. De Vereniging van Fondsen in Nederland geeft jaarlijks i.s.m. de Walburg Pers een Fondsenboek uit.

### **Vereniging van Fondsen in Nederland**

Jan van Nassaustraaf 102  
2596 BW 's-Gravenhage  
Tel. (070) 326 22 29  
[www.fondsenboek.nl](http://www.fondsenboek.nl)



*Stokkapel in Den Dungen*

## Literatuurlijst

- Aartsbisdom Utrecht, Geef uw gebouw toekomst: over het creatief openstellen van kerkgebouwen (*Utrecht, 2004*).
- F. Asselberg, Herontwikkeling kerkelijk onroerend goed (*lezing 2007*).
- P. Broeders, Laat kerkgebouwen kerk zijn (*lezing 8 september 2008*).
- E.B.A. van Deutekom, Afgedankt, opgeslagen, opgestookt of herbested. Het lot van vrijkomend roerend religieus erfgoed (*Den Bosch, 2008*).
- K. Doevendans en G. van der Harst (red.), Het kerkgebouw in het postindustriële landschap (*Zoetermeer, 2004*).
- K. Doevendans e.a., Kansen voor kerkgebouwen. Vragen en uitdagingen bij gebruik en herbesteding (*Utrecht, 2007*).
- W.B.H.J. van de Donk e.a. (red.), Geloven in het publieke domein; verkenningen van een dubbele transformatie (*Amsterdam, 2006*).
- M. Frederiks en P. Houben, Het -te- fijnmazige netwerk van kerken in Nederland (*Maastricht, 2007*).
- Help, de kogel gaat door de kerk (*VNG-magazine, januari 2008*).
- S.J. Hendriks, Kloosters als religieus erfgoed. Bouwstenen voor een te voeren beleid (*Utrecht, 2008*).
- J.W. Heijsteeg, Monumentale kloostergebouwen in Noord-Brabant in de gevarenzone (*Den Bosch, 2005*).
- J. van 't Hof, Herbesteden: maatschappelijk of monumentaal probleem?, in: Instandhouding; Jaarboek Monumentenzorg (*Zwolle, 1999*).
- D. Jelsma, Hoe verder met de Godshuizen van Nederland, in: Vitruvius, oktobernummer 2008.
- A.J.C. van Leeuwen, Pierre Cuijpers, architect 1827 - 1921 (*Zwolle, 2007*).
- A.J.C. van Leeuwen, Langs de oude Brabantse kerken: Oostelijk Brabant (*Baarn, 1974*).
- A.J.C. van Leeuwen, Langs de oude Brabantse kerken: Westelijk Brabant (*Baarn, 1976*).
- T. van der Lingen en ds. H. Uytendogaard, Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk. (*discussienota Protestantse Kerk in Nederland, 2008*).
- H. Maas (red.), Toekomst voor religieus erfgoed in Noord-Brabant. Kansen door herbesteding (*brochure Monumentenhuis Brabant, 2005*).
- L.K. Moriset, L. Noppen en Th. Coomans (red.), Quel avenir pur quelles églises ? / What future for which churches ? (*Québec, 2006*).
- Nederlandse Bisschoppenconferentie, Het kerkgebouw als getuige van de christelijke traditie (*26 september 2008*).
- N.J.M. Nelissen, Herbesteding van grote monumenten: een uitdaging! (*Den Bosch, 1999*).
- N.J.M. Nelissen, Geloof in de toekomst! Strategisch plan voor het religieus erfgoed (*2008*).
- T. Pollmann, Monumentale gebouwen herbested (*Den Haag, 1994*).
- T. Pollmann, Herbesteding van kerken. Een ontvullend relaas (*Den Haag, 1995*).
- Projectbureau Belvédère, Dorp +. Handreiking Dorpseigen uitbreiden (*2008*).
- Projectbureau Belvédère, Belvédère Nieuws: Religieus Erfgoed, jrg. 12 (januari 2008), nr 32.
- A. Reinstra, De kerk in Nederland; godshuis, erfgoed of vastgoed? (*Zeist, 2007*).
- Hans van Steensel, Herbesteding van kloosters. Een korte handleiding (*Utrecht, 2008*).
- J.M. Turpijn-van Duinen, Over kerken en kloosters gesproken. Verslag van het Ambassadeursproject, waarbij acht ambassadeurs alle Noord-Brabantse gemeenten bezochten om met portefeuillehouders van gedachten te wisselen over het plaatselijke religieuze erfgoed (*rapport Monumentenhuis Brabant en Brabantbeeld, 2007*).
- Sociaal Cultureel Planbureau, God in Nederland 1996 - 2006 (*Den Haag, 2006*).
- Sociaal Cultureel Planbureau, Het bereik van het verleden; ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed (*Den Haag, 2007*).
- Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Handreiking religieus erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten. Van kerkelijk gebruik tot herbesteding (*2008*).
- Peter Vermeulen, Langs 's-Heren Wegen. Veldkapellengids voor Noord-Brabant (*Eindhoven, 1996*).
- GerhardMark van der Waal (red.), De Oude Kaart van Nederland: Leegstand en Herbesteding (*Den Haag, 2008*).
- H.E. Wesslink, Hemelse lust of torenhoge last? Kansen en problemen bij hergebruik van kerkgebouwen uit de periode 1880 - 1940 (*Amsterdam, 2008*).
- E. Wijdeveld, Kerken Noord-Brabant. Categorieel onderzoek Wederopbouw 1940 - 1965 (*Zeist, 2004*).
- E. Wijdeveld, Wederopbouwkerken in Noord-Brabant (1940 - 1965), (*Zeist, 2004*).

### Media

- Website stichting Task Force Toekomst Kerkgebouwen: [www.toekomstkerkgebouwen.nl](http://www.toekomstkerkgebouwen.nl)
- Website monumentenhuis Brabant: [www.monumentenhuisbrabant.nl](http://www.monumentenhuisbrabant.nl)
- NV Monumentenfonds: [www.monumentenfonds.nl](http://www.monumentenfonds.nl)

## Nuttige adressen

Naam	Adres	Woonplaats	Tel. nummer	Website	e-mail
Monumentenhuys Brabant	Markt 9	4931 BR Geertruidenberg	(0162) 51 18 33	<a href="http://www.monumentenhuysbrabant.nl">www.monumentenhuysbrabant.nl</a>	<a href="mailto:info@monumentenhuysbrabant.nl">info@monumentenhuysbrabant.nl</a>
Erfgoed Brabant	Parade 18	5211 KL 's-Hertogenbosch	(073) 615 62 62	<a href="http://www.erfgoedbrabant.nl">www.erfgoedbrabant.nl</a>	<a href="mailto:info@erfgoedbrabant.nl">info@erfgoedbrabant.nl</a>
Stichting Brabantbeeld	Markt 9	4931 BR Geertruidenberg	(0162) 51 18 33	<a href="http://www.monumentenhuysbrabant.nl">www.monumentenhuysbrabant.nl</a>	<a href="mailto:h.gunter@monumentenhuysbrabant.nl">h.gunter@monumentenhuysbrabant.nl</a>
N.V. Monumentenfonds Brabant	Sparrendaalseweg 5	5262 LR Vught	(0411) 60 42 24	<a href="http://www.monumentenfondsbrabant.nl">www.monumentenfondsbrabant.nl</a>	<a href="mailto:info@monumentenfondsbrabant.nl">info@monumentenfondsbrabant.nl</a>
Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg	Parade 18	5211 KL 's-Hertogenbosch	(073) 615 62 62	<a href="http://www.federatienoordbrabantsmonumentenoverleg.nl">www.federatienoordbrabantsmonumentenoverleg.nl</a>	<a href="mailto:federatie@erfgoedbrabant.nl">federatie@erfgoedbrabant.nl</a>
Bond Heemschut	Bossestraat 18	5374 HT Schaijk	(0486) 46 19 82	<a href="http://www.heemschut.nl">www.heemschut.nl</a>	<a href="mailto:info@heemschut.nl">info@heemschut.nl</a>
Monumentenwacht Noord-Brabant	Sparrendaalseweg 5	5262 LR Vught	(0411) 64 33 66	<a href="http://www.monumentenwachtbrabant.nl">www.monumentenwachtbrabant.nl</a>	<a href="mailto:info@mwnb.nl">info@mwnb.nl</a>
Nationaal Restauratiefonds	Postbus 15	3870 DA Hoevelaken	(033) 253 94 39	<a href="http://www.restauratiefonds.nl">www.restauratiefonds.nl</a>	<a href="mailto:info@restauratiefonds.nl">info@restauratiefonds.nl</a>
Task Force Toekomst Kerkgebouwen Secretariaat	Kamerikstraat 11	5045 TW Tilburg	(013) 571 45 66	<a href="http://www.toekomstkerkgebouwen.nl">www.toekomstkerkgebouwen.nl</a>	<a href="mailto:secretariaat.kerkgebouwen@gmail.com">secretariaat.kerkgebouwen@gmail.com</a>
Diocesane Commissie voor Kerkelijk Kunstbezit	Postbus 1070	5200 BC 's-Hertogenbosch	(073) 612 54 88	<a href="http://www.bisdomdenbosch.nl">www.bisdomdenbosch.nl</a>	<a href="mailto:info@bisdomdenbosch.nl">info@bisdomdenbosch.nl</a>
Bisdom Den Bosch - Bureau Bouwzaken	Postbus 1070	5200 BC 's-Hertogenbosch	(073) 612 54 88	<a href="http://www.bisdomdenbosch.nl">www.bisdomdenbosch.nl</a>	<a href="mailto:info@bisdomdenbosch.nl">info@bisdomdenbosch.nl</a>
Bisdom Breda - Bureau Bouwzaken	Postbus 90189	4800 RN Breda	(076) 522 34 44	<a href="http://www.bisdombreda.nl">www.bisdombreda.nl</a>	<a href="mailto:bouwzaken@bisdombreda.nl">bouwzaken@bisdombreda.nl</a>
Protestants Dienstencentrum	Postbus 8504	3503 RM Utrecht	(030) 880 18 80	<a href="http://www.pkn.nl">www.pkn.nl</a>	<a href="mailto:servicedesk@pkn.nl">servicedesk@pkn.nl</a>
Regionaal College voor de Behandeling van Beheerszaken i.c. Gemeenteadviseur Kerkbeheer Zuid Nederland; dhr. F. Groenleer	Postbus 57	4750 AB Oud Gastel	(06) 507 339 23		<a href="mailto:f.groenleer@pkn.nl">f.groenleer@pkn.nl</a>
Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen Noord-Brabant en Limburg; de heer J. Buys	Postbus 25	4844 ZG Terheijden	(076) 593 17 02		<a href="mailto:j.buys@casema.nl">j.buys@casema.nl</a>
Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland	Postbus 3092	2601 DB Delft	(015) 215 43 95	<a href="http://www.vbmk.nl">www.vbmk.nl</a>	<a href="mailto:vbmk@erfgoedhuis-zh.nl">vbmk@erfgoedhuis-zh.nl</a>
Konferentie Nederlands Religieuzen	Emmaplein 19A	5211 VZ 's-Hertogenbosch	(073) 692 13 21	<a href="http://www.knr.nl">www.knr.nl</a>	<a href="mailto:communicatie@knr.nl">communicatie@knr.nl</a>
Museum voor Religieuze Kunst	Vorstenburg 1	5401 AZ Uden	(0413) 26 34 31	<a href="http://www.museumvoorreligieuzekunst.nl">www.museumvoorreligieuzekunst.nl</a>	<a href="mailto:info@museumvoorreligieuzekunst.nl">info@museumvoorreligieuzekunst.nl</a>
Katholieke Kloeken- en Orgelraad	Dennenlaan 5	2451 XK Leimuider	(0172) 50 75 16		<a href="mailto:kkor@tele2.nl">kkor@tele2.nl</a>

## Colofon

- Oprichtgever : Stuurgroep Noord-Brabant van  
"2008 Jaar van het religieus Erfgoed -  
Geloven in Brabant"
- Uitvoering : Werkgroep "Beleid" onder regie van  
het Monumentenhuis Brabant
- Tekst : Eugène van Deutekom, Lilian Grootswagers,  
Wim Kol en Harrie Maas
- Redactie : Harrie Maas en Petra Bakker
- Foto's : Erfgoed Brabant T. Cuijpers,  
Monumentenhuis Brabant  
L. Grootswagers, G. van Kuijk, A. Schoones,  
Frijters Vormgeving  
De Bever Architecten
- Vormgeving : [www.frijters-vormgeving.nl](http://www.frijters-vormgeving.nl), Tilburg
- Druk : 1<sup>e</sup> druk
- ISBN : 978-90-72526-58-8



Provincie Noord-Brabant

erfgoed  
brabant



Monumentenhuis Brabant



2008 Jaar van het Religieus Erfgoed

Geloven in Brabant